

Česko-německé pohraničí v nových podmínkách

Václav Houžvička

Vývoj mezinárodních vztahů ve střední Evropě po roce 1989 zásadním způsobem změnil podobu česko-německých vztahů a ve svých důsledcích rovněž předznamenal zcela novou roli českého pohraničí. Po pádu bývalého uspořádání Evropy a železné opony, neprodyšně oddělující Československo a Spolkovou republiku Německo, došlo k otevření hranic mezi oběma státy, jejichž teritoria dosud představovala zónu dvou vojensko-politických bloků – Varšavské smlouvy a NATO. České pohraničí přestalo být nejzápadnější „výspou socialismu“ a naopak se stalo nejvýchodnějším okrajem integrovaného západoevropského prostoru.

Ústup ruského politického vlivu, symbolizovaný rozpadem Varšavské smlouvy a poté i samotného Sovětského svazu, výrazně posílil roli Německa ve vztahu k tehdejšímu Československu a k tomuto trendu přispělo i rozdělení ČSFR na dva samostatné státy. Česká republika zřetelně deklarovala svůj úmysl přičlenit se do ekonomického prostoru Evropské unie a do obranných struktur NATO, což ještě zvýraznilo roli Německa vůči České republice. Vztah sjednoceného Německa k zemím střední a východní Evropy krystalizuje jen pozvolna, a to v závislosti na procesu hledání vlastní identity všech zúčastněných, včetně Německa samotného. Bývalé Československo patřilo k zemím, jež bezvýhradně podporovaly proces jeho sjednocení, což může znít jako samozřejmost, ale z geopolitického hlediska a historických zkušeností české politiky s expanzivním pangermanismem, jenž našel vyjádření v konceptu Mitteleuropy,¹ uvedený souhlas nebyl samozřejmostí.

Náhly vzrůst role „německého faktoru“ (jak pro zjednodušení označují souhrn vztahů, postojů a vazeb vyplývajících z bezprostředního sousedství s Německem) ovšem souvisí se změnou geopolitickou situací ve střední Evropě. Sjednocené Německo znovuzískalo rozměry evropské kontinentální mocnosti, což pro Českou republiku znamená, že se opětovně (byť za odlišných okolností) ocitá v prostoru mezi Německem a Ruskem. V této situaci znovu vystupují do popředí otázky garancí české státnosti a územní integrity. Z hlediska historických zkušeností je pro česko-německé vztahy třeba považovat za určující potvrzení neměnitelnosti vzájemných hranic, definování politického statusu německé menšiny a potvrzení výsledků druhé světové války, jejichž důsledkem bylo vysídlení 12 milionů Němců, z toho asi 3 milionů z území tehdejší Československé republiky.²

Současně je ovšem zřejmé, že se výrazně posílila role Německa vůči jeho bezprostředním sousedům (vůči České republice a Polsku), ale i vůči dalším zemím „na východ od Labe“. Německo je jediným významným členem Evropské unie, který má vlastní zájmy na jejím rozšíření směrem na východ, neboť tím získá snazší přístup k trhům středoevropských zemí. Je rovněž jediným důležitým členem NATO, v jehož vlastním zájmu je posunout obrannou linii od svých hranic.³ Ovšem definitivní překonání psychologických zábran a bariér mezi SRN a Českou republikou (i Polskem) je možné a pravděpodobně pouze v rámci nadnárodní integrační struktury, která by zmenšila obavy z jednostranné dominance Německa.⁴

Také v důsledku této nové role Německa vystupují do popředí politické zájmy skupin německých vysídlenců.⁵ Není ovšem zcela zřejmé, do jaké míry se jejich požadavky (právo na vlast, majetkové náhrady a další) kryjí se záměry vlády SRN a do jaké míry tyto zámě-

ry ovlivňují. Oficiální politika SRN zůstává v hodnocení příčin historického rozchodu Čechů a sudetských Němců nezřetelná i v současné době, kdy probíhá jednání o společné deklaraci České republiky a SRN, jež by ve vzájemných vztazích měla definitivně uzavřít problémy minulosti.

V této souvislosti je pozoruhodná iniciativa místopředsedkyně Bundestagu A. Vollmerové, která cílevědomě hledá modus vivendi v česko-německých vztazích. V Karolinu mj. vyjádřila pochopení pro českou výchozí pozici: „*K národním traumatům českých dějin patří, že se první zdařilý pokus o samostatný národní stát uskutečnil tak pozdě a že ho německá okupace ukončila tak brzy a tak potupným způsobem.*“ Zároveň avšak vyjádřila pochopení i pro požadavky přesídlenců.

Uvedený vnější mezinárodní trend i nová role sjednoceného Německa výrazně ovlivňují funkce českého pohraničí, které se stalo faktorem přibližování České republiky k evropským strukturám a postupně také přímým aktérem integračních procesů. Evropská unie ovšem disponuje rozvinutou teorií a praxí přeshraniční spolupráce, v níž důležitou roli hrají příhraniční regiony sousedních států. Je možné očekávat, že Německo uplatní (ostatně se tak již děje) tyto mechanismy i vůči České republice.

Regionalismus se stal univerzálním pojmem, pro mnohé evropské politiky dokonce zaklínadlem, s jehož pomocí chtějí vytvořit novou Evropu, která by se dokázala povznést nad starý kontinent znesvářený bezpočtem animozit, sporů a předpojatostí, z nichž mnohé mají kořeny hluboko v minulosti. Zejména v 70. a 80. letech našeho století, kdy v západní Evropě akceleroval integrační pohyb, směřující k vytvoření jednotného evropského ekonomického prostoru, převládlo přesvědčení o spontánním působení procesu integrace. Avšak vývoj po Maastrichtské smlouvě touto vírou poněkud otřásl.

Jedním ze základních předpokladů a požadavků na vytvoření vyššího typu nadnárodního celku je odevzdání určitého podílu kompetencí a státní suverenity účastnických států. V souvislosti s tím je zřejmé, že je zpochybněna dosud absolutní role státní hranice, vymezující oblast činnosti státních mocenských orgánů a dalších politických institucí.⁷ Ve starším teoretickém pojetí byly hranice považovány za jeden ze základních způsobů jak u obyvatelstva zvýšit povědomí vnitřní soudržnosti společnosti. Zvyšovaly pocit bezpečnosti ve „vnitřním prostoru“ vymezeném hranicemi, kde je občanům, respektujícím ústavou dané povinnosti, zaručena přiměřená míra práv, svobod a garancí.⁸ Kromě tohoto pozitivního efektu je ovšem třeba hranici chápat i jako problematizující prvek, a to zejména v případě česko-německé hranice, která kromě obvyklých diferencí, jak je známe ze západní Evropy, vytváří dojem bývalého pomezí „dvou světů“ Evropy, rozdělené železnou oponou. Rovněž působí částečně doznívající faktor výměny obyvatelstva.

Současné teoretické i praktické chápání role hranice doznalo ovšem značný významový posun, vyplývající ze zásad stanovených orgány Evropské unie:

- volný obchod,
- celní unie,
- společný trh,
- ekonomická a měnová unie.

Již z výčtu těchto všeobecně známých zásady je patrné, že základní premisou jejich realizace je oslabení a posléze odstranění klasické role hranice, především v ekonomické a politické rovině. V důsledku programu evropské federace získaly pohraniční oblasti nový význam.

Právem tedy označuje A. Tourain⁹ regionalismus za jeden ze tří globálních problémů současného světa (za další považuje ekologii a feminismus). Přímým důsledkem otevření česko-německých hranic je vzrůstající vzájemná propojenost ekonomik České republiky a SRN, pohyb zboží, kapitálu a služeb bez omezení. Rovněž se postupně vytváří mezinárodní trh pracovních sil, v jehož důsledku se v českém pohraničí vytvořila nová sociální skupina tzv. pendlerů – pracovníků dojíždějících každý den přes hranice za prací. Doposud těžší tento nově konstituovaný trh práce z komparativních výhod nerovnosti dvou ekonomik s odlišnou výkonností. Právě bezprostřední kontakt s odlišným sociálně-ekonomick-

kým systémem Německa představuje specifický faktor transformačních procesů v českém pohraničí.

Ekonomická nerovnost České republiky a SRN

Stát	Počet obyvatel v mil.	HNP (1992) v mil. \$	HNP na 1 obyvatele (1992) v \$	Míra inflace v %	Podíl pracujících v zemědělství v %
SRN	81,1	1 846 064	23 030	4,7	3,1
Česká republika	10,3	25 313	2 440	11,0	11,0

Pramen: Der Fischer Weltatmanach 1995. Harenberg Länderlexikon 1994/1995.

Současně ovšem platí, že Česká republika nabízí levnou a relativně kvalifikovanou pracovní sílu za nepoměrně výhodnějších podmínek pro zaměstnavatele. Těto nerovnosti využívají němečtí investoři a zaměstnavatelé, kteří jednak přemísťují některé vybrané druhy výrob do České republiky, jednak za výhodných podmínek zaměstnávají české pendlery v Bavorsku, v pásmu do vzdálenosti 50 km od státních hranic. Z hlediska profesní struktury se v Bavorsku (a v omezené míře i v Sasku) uplatňují především vyučení v oborech stavební výroby, strojírenství a terciárním sektoru (lázeňství, pohostinství, zdravotnictví).

Pendleři se rekrutují z celého území, avšak nejvíce jich pochází z pohraničních okresů Prachatice, Klatovy, Domažlice, Tachov a Sokolov. Představují vlastně sociální důsledek cenové a výdělkové nerovnosti v česko-německém pohraničí. Údaje o jejich počtech se rozcházejí a všechny kvalifikované odhady upozorňují na množství ilegálně „pendlujících“ pracovníků, které se odhaduje na 5 000 ročně (M. Horálek). Odhaduje se, že zkušenost s každodenním cestováním za prací do SRN získalo 1–3 % z celkového počtu praceschopného obyvatelstva České republiky.

Odhad počtu pracovníků denně migrujících v letech 1991–1995

Rok	Počet
1991	7 000
1992	13 000 – 15 000 (minimální odhad)
1993	30 000 (maximální odhad) 16 000 (střední odhad)
1994	12 000 – 15 000 (MPSV) 10 000 (odhad expertů EU)
1995	20 000 (MPSV)

Pramen: Šelepová, P.: Pendlerství jako jedna z forem krátkodobé pracovní migrace mezi ČR a SRN. Bakalářská práce Právnické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 1996.

Další kategorií občanů využívajících možnosti pracovat v SRN po dobu tří měsíců jsou tzv. sezónní pracovníci (práce v zemědělském a lesním hospodářství, sklizeň ovoce a zeleniny atd.). Počet žádostí o pracovní povolení tohoto typu od roku 1993 trvale klesá.

Počty sezónních pracovníků v letech 1991–1995

Rok	Počet
1991	9 503
1992	22 957
1993	22 000
1994	13 000
1995	17 000

Roční pracovní smlouvy předpokládají hlubší jazykové a odborné znalosti, vyžadované německou stranou. Kvóta zpočátku (v roce 1991) činila 1 000 osob ročně, později byla zvýšena na 1 400 osob, respektive na 1 200 osob v roce 1995.

Další formou zaměstnávání v SRN je smlouva o dílo, kterou uzavírají firmy. Měsíční kvóta v roce 1995 činila 2 800 pracovníků, zatímco v roce 1991 byl průměrný měsíční počet 5 080 pracovníků. Příčinou stále klesajícího trendu je především poměrně velká nezaměstnanost (v SRN jako celku 11 %, v Bavorsku do 8,5 %, v Sasku 15 % a více v pohraničních oblastech Krušnohoří).

Sociálním důsledkem práce v SRN je sociální zkušenost s rolí gastarbeitera. Příslušný pracovník se totiž na určitou dobu stává příslušníkem „podvrstvy“ (Hoffmann – Novotný, 1987), protože se nachází na nejnižší pozici sociální struktury. Přesto však nemají Češi srovnatelně inferiorní postavení jako Afričané, Turci či občané bývalé Jugoslávie. Bavorští zaměstnavatelé příznivě hodnotí jejich odborné kvality a pracovní nasazení. „Podrobenost“ tedy nespočívá v chudobě či v špatné materiální situaci ve srovnání s občany SRN. Do určité míry je tato situace srovnatelná s problémy úvodní fáze emigrace. Ide o dobře placenou profesní a společenskou degradaci.

Pracovní migrace napomáhá k řešení transformačních problémů ekonomiky v českém pohraničí a prosadila se jako funkční strategie zaměstnaneckého chování, která přináší efekt jak občanům, tak příliv devizových prostředků do ekonomiky České republiky. K jejím negativním sociálním důsledkům patří tzv. efekt mexické hranice, kdy relativně kvalifikovaná pracovní síla „plyne“ do SRN a doma zůstávají méně schopní, nekvalifikovaní a obtížně rekvalifikovatelní lidé. Zvláště výrazně se to projevuje ve starém průmyslovém regionu Severočeské hnědouhelné pánve.

Mzdové náklady v průmyslu (stav z roku 1993)

Stát	hodina/\$
Česká republika	1,2
Polsko	1,4
Maďarsko	1,8
Německo (staré spolkové země)	24,8
Nizozemsko	19,8
Švýcarsko	21,6

Pramen: Horálek, M.: Entwicklung der tschechischer Wirtschaft. In: Lohngefälle, EPD – Dokumentation Ur. 5/96, s. 19.

Prognóza pro rok 1996 počítá s vyšší mzdových nákladů na jednu hodinu práce v průmyslu České republiky ve výši 5 DM (přímá i vedlejší mzda, včetně sociálního a nemocenského pojištění). Přitom průměrné náklady na hodinu práce se ve starých spolkových zemích pohybují v rozmezí 25–30 DM. Hovoříme-li tedy o nerovnosti ekonomiky České republiky a SRN, potom obě uvedená srovnání výmluvně charakterizují podmínky prostředí, v němž probíhá postupné sblížování obou sociálně-ekonomických systémů. Jestliže ovšem vezmeme v úvahu také kurz obou měn 18 : 1 ve prospěch německé marky, potom je patrné, že uvedený stav vytváří ideální předpoklady pro ohromné pronikání německého kapitálu do českého pohraničí.¹⁰ To je ovšem situace, na niž citlivě reaguje veřejné mínění v pohraničí a která se do určité míry odráží rovněž ve stanoviscích politických subjektů i centrálních orgánů vládní exekutivy. A zde je konečkonců třeba také hledat poněkud rezervovaný vztah, jež zpočátku zaujala česká vláda k návrhům německé strany na institucionalizaci přeshraniční spolupráce České republiky a SRN v podobě vytvoření euroregionů.

Na jednání Rady Evropy se problematika příhraniční spolupráce poprvé dostala koncem 50. let, a to prostřednictvím zástupců obcí pohraničních oblastí Nizozemska a Německa (Euregio), kteří se museli vyrovnat s problémy regionálního rozvoje a prostorového uspořádání. Postrádali legislativní úpravu příhraniční spolupráce, která by jim umožnila „prolomit“ charakter pohraničí jako určitého „koncového“ území. V roce 1960 přijala Rada Evropy rezoluci č. 15 ustavující Konferenci evropských obcí o integraci přirozených regionů překračujících hranice. V současné době pracuje Stálá konference evropských obcí a regionů. Na podporu pohraničních regionů byl zpracován pilotní projekt LACE (Linkage Assistance and Cooperation for the European Border Regions).

Příhraniční spolupráce se v západní Evropě soustřeďuje na:

- harmonizaci daňového a sociálního zákonodárství,
- otevření hranic pro dopravu osob i zboží,
- sladění dopravy,
- vyrovnání měn,
- společný postup a konzultace v otázkách plánování, územního plánování a uspořádání,
- společný postup a konzultace v otázkách boje proti kriminalitě a drogám.

Situace v západní Evropě však není zcela srovnatelná s česko-německým pohraničím, kde chybí poválečná kontinuita vývoje politického a hospodářského systému, vysoký stupeň integrace a v neposlední řadě také dlouholetý pocit sounáležitosti k bloku demokratických států. V případě přeshraniční spolupráce České republiky a SRN je tedy potřeba posoudit, zda již byly splněny podmínky spolupráce, zpracované Princetonskou univerzitou:¹¹

- Kompatibilita hodnot a očekávání na obou zúčastněných stranách. Tyto společně sdílené hodnoty působí pozitivně, jestliže vytvářejí společné politické myšlení a vůli.
- Integrovaný proces doprovázející široce sdílená očekávání a zkušenost z praktického naplnění, která svědčí o výhodnosti pro obě strany.
- Výrazný vzestup politických a administrativních možností zúčastněných států spolu s přesvědčivým ekonomickým růstem v daném regionu.
- Přítomnost velkého množství vazeb sociální komunikace v prostoru příhraniční spolupráce a intenzivní pohyb obyvatelstva mezi sousedními státy.

Uvedená kritéria považují za relevantní z hlediska zkoumání dynamiky integračních procesů v českém pohraničí, kde se euroregiony staly nástrojem směřujícím k odstranění historicky zakotvených bariér, protože právě české pohraničí představuje jádro „reminiscenčního faktoru“ ve vztahu Česká republika a SRN. Evropa regionů, jak je chápána v zemích Evropské unie, je vyjádřením cílevědomého přenášení výkonných pravomocí blíže k občanovi, ale také blíže k prostředí, v němž vznikají problémy. V rámci principu subsidiarity se tak vytváří politika tzv. „třetí úrovně“, tedy rozhodování na úrovni regionu. Pro rozvoj euroregionů je určen Evropský regionální fond (European Regional Development Fund), disponující ročně částkou až 13 mld. ECU, přičemž zvláštní práva čerpání jsou kvótami určena pouze pro členy Evropské unie.

Problém českého pohraničí spočívá v tom, že zvláštní práva čerpání platí pouze pro

regiony SRN. A zde jsme u dalšího faktoru nestejných výchozích podmínek obou partnerů přeshraniční spolupráce. Evropská unie si zřejmě uvědomuje tuto nerovnost, a proto vypracovala rozvojový program přeshraniční spolupráce PHARE, který pro rok 1994 vyčlenil 29 mil. ECU a pro rok 1995 téměř 34 mil. ECU¹² na rozvoj dopravní infrastruktury, na zlepšení životního prostředí, na zřizování hraničních přechodů, na podporu kulturních aktivit a na další projekty v česko-německém pohraničí. Z tohoto hlediska lze tedy považovat přeshraniční spolupráci za funkční. Avšak problém vzniká v institucionální rovině. Na české straně totiž převládá centralistický přístup vlastních orgánů, které nejeví příliš velké nadšení pro předání pravomocí a finančních prostředků na tzv. „třetí úroveň“ rozhodování.

Dalším problémem je vývojová fáze politického systému České republiky, který se nachází v transformačním období (z hlediska legislativního zcela určitě), či přesněji řečeno v „transitním“ období, kdy se zákonné normy teprve přibližují k normám států Evropské unie. Právě v případě euroregionů vzniká řada problémů v důsledku nedostatečných pravomocí regionálních orgánů k navazování zahraničních kontaktů. Zmíněná „subordinace“ má v českých zemích povahu téměř všudypřítomnou v rozhodování příslušných státních orgánů a institucí a je součástí politické kultury již od dob rakouské monarchie. Není proto věcně přesné časté tvrzení německých partnerů, že česká strana „sabotuje“ přeshraniční spolupráci.

Dalším specifickým zdrojem určité rezervovanosti vůči euroregionům na česko-německé hranici je skutečnost, že jejich využití a podporu deklaruje od roku 1989 Sudetoněmecké krajanské sdružení.¹³ A toto sdružení uplatňuje vůči České republice řadu požadavků, mj. právo na vlast, právo na návrat a právo na sebeurčení národnostní skupiny (Volksgruppe), právo na personální či kulturní autonomii.¹⁴ Proto lze považovat za legitimní určité výhrady z české strany, které označily institut euroregionů za „trojského koně“, s jehož pomocí má být narušena suverenity České republiky, popřípadě destabilizována politická situace a narušen právní řád. Ačkoli je možné označit tyto obavy za přehnané, nelze jim upřít určitou logiku, zakotvenou v historické paměti a zkušenostech se sudetoněmeckými požadavky, které zatěžují současné česko-německé vztahy.

Ekonomické pronikání, k němuž nevyhnutelně dochází na hranicích dvou ekonomických systémů, z nichž jeden je výrazně dominantní, lze na základě teorie vazeb (Rosenau) rozdělit na:

- a) *vazby pronikání*, kdy jeden z aktérů působí přímo v sociálním prostředí sousedního státu (např. nadnárodní společnost);
- b) *reaktivní vazby*, kdy rozhodnutí přijatá v jednom státě mají zamýšlené či nechtěné důsledky ve státě sousedním.¹⁵

První z uvedených typů pronikání se netýká pouze pohraničí, ale celého území státu, ačkoli právě pohraničí je bezpochyby senzitivnějším prostředím. České pohraničí není vůbec první a jedinou oblastí, s níž jsou spojovány obavy z ekonomické dominance německé ekonomiky. Podobné obavy, rovněž historicky motivované rozpínavostí Německa, se opakovaně objevují v Alsasku (francouzsko-německé pohraničí) či v oblasti Alto-Adige–jižní Tyrolsko. Nicméně v tamějších podmínkách převažuje pozitivní hodnocení důsledků přímých investic, přinášejících zvýšení zaměstnanosti, popřípadě zlepšujících vzdělanostní strukturu lokálního společenství či zvyšujících míru vybavenosti daného území. Dosud nebyl empiricky zcela průkazně potvrzen názor, že německé investice v českém pohraničí směřují do méně náročných výrob (typu montáže kabelových svazků apod.), které by postupně degradovaly české pohraničí do role „pomocného provozu“ německé ekonomiky, i když náznaky podobného vývoje existují.

Charakteristickým typem reaktivních vazeb s důsledky pro území sousedního státu jsou rozhodnutí o zahájení či ukončení ekologicky závadných výrob. V tomto směru proběhl na německé straně výrazně pozitivní vývoj po sjednocení Německa, kdy téměř ze dne na den byly uzavřeny zdroje exhalací či jinak ekologicky závadných výrob na území bývalé NDR (dnes spolkový stát Sasko). To se příznivě odrazilo snížením ekologické zátěže některých oblastí českého pohraničí (Šluknovský výběžek, Liberecko).

Historická dimenze – jádro problému

V důsledku transformačního procesu a sousedství silné německé ekonomiky jsou lokální společenství v jednotlivých oblastech českého pohraničí od roku 1989 více vystavena možným destabilizujícím prvkům sociálního a národnostního napětí.

Výčet šesti eventuálních zdrojů napětí v pohraničních oblastech evropských zemí podle M. Andersona¹⁶ se do určité míry týká také česko-německého pohraničí:

1) Etnický nacionalismus v podobě prosazování požadavků starých i nových teritoriálních národnostních menšin.

2) Sociální dislokace (rozmístění obyvatelstva) jako vedlejší důsledek ekonomických aktivit na opačné straně mezistátní hranice.

3) Nekontrolované hospodářské pronikání z přílehlých regionů prostřednictvím přímých investic nebo dominance na trhu.

4) Teritoriální defenzivnost ze strany ústřední vlády a administrativy.

5) Subverze cizích vlád pokoušejících se oslabit režim v sousední zemi.

6) Převládající nejistota mezi obyvatelstvem pohraničních regionů způsobená nedostatečným definováním politické komunity, k níž náleží.

Z uvedených faktorů považuji v daných souvislostech za relevantní především první, který je do značné míry naplněn požadavky Sudetoněmeckého krajanského sdružení. Kromě toho situaci komplikuje i skutečnost, že jde o nároky národnostní menšiny, která se nachází již půl století mimo území státu, vůči němuž vznáší své požadavky, a že jsou zpochybňovány právní důsledky druhé světové války.

Situace v českém pohraničí se ovšem liší od standardních podmínek pohraničních oblastí západní Evropy, pro něž byl uvedený scénář vypracován. Česko-německé pomezí totiž není v současné podobě oblastí prolínání kulturního a jazykového prostoru, v němž politická hranice vytváří čáru umělého rozhraní. Ta totiž často dělí národnostní skupinu mezi sousední státy. Příkladem mohou být Baskové rozdělení mezi Francii a Španělsko, Slovinci, Katalánci, Vlámové, skupina tzv. allemagnů na hranicích Francie a Německa či Karelové na rusko-finském pomezí. České pohraničí je dnes v důsledku poválečného vysídlení německy mluvícího obyvatelstva etnicky homogenním územím. Tato situace není ojedinělá, v řadě případů došlo v minulosti k pohybům skupin obyvatelstva (buď nuceným, nebo spontánním), které si vynutily akty mezinárodních vztahů.

Národnostní skupiny se ocitají v tlaku, na něž reagují obranným mechanismem etnického nacionalismu, který má v pohraničí v zásadě tři zdroje:¹⁷

– První spočívá v nejednoznačné identitě občanů, jejichž pocit sounáležitosti se dělí mezi dvě prostředí z důvodů jazykových, kulturních i ekonomických.

– Druhým je nedostatek konzistentní identifikace s národním státem, což vytváří falešné vědomí odlišnosti obyvatel pohraničí od vnitrozemí.

– Třetím zdrojem je extrémně „obranářský“ nacionalismus, spočívající ve vědomí skutečného nebo domnělého nebezpečí, jež přichází z opačné strany hranic.

Právě tato heterogenní směs dvojjazyčnosti, racionální kalkulace a emotivních obav tvoří specifický rámec postojů obyvatel pohraničí obecně. Aplikováno na sudetoněmecký problém platilo toto schéma na situaci v českém pohraničí před vysídlením Němců. Dnes se skupina českých (či sudetských) Němců nachází více než půl století mimo území státu, vůči němuž část z nich vznáší své požadavky. Zdůrazňeme, že zdaleka nikoli všichni jsou přesvědčeni o reálnosti návratu do prostředí českých zemí a o možnosti opětovného obnovení soužití Čechů a Němců v té podobě, jak se odehrálo až do nástupu nacismu v Německu. Neboť právě expanzivní rozpínavost geopolitických záměrů Třetí říše přivodila tragický konec multietnického společenství tehdejší Československé republiky. Jisté nelze bezvýhradně souhlasit s myšlenkou státního národa československého, jenž představoval do značné míry umělý konstrukt se státoprvním cílem. Němci v ČSR měli důvod domnívat se, že se ocitají „mimo hru“, nicméně nelze na základě toho popřít vysoký stan-

dard práv a ochrany národnostních menšin v tehdejší ČSR. Rozsáhlá síť kulturních a zájmových organizací, škol od základních až po vysoké, vlastní politická reprezentace a další projevy rozsáhlých forem politické, kulturní i ekonomické identity a svébytnosti českých Němců v meziválečném období, to vše je možné doložit.

Přesto nelze přehlédnout skutečnost, na niž upozornil již F. Peroutka (Budování státu), že Němci republiku Čechů a Slováků hned odpočátku odmítali. Přáli si připojení buď k Německu, nebo k Rakousku. Versailleský mírový systém však vyšel vsříč českým požadavkům, a proto bylo jen otázkou času či vhodné politické konstelace, kdy spor propukne znovu. Ostatně již v roce 1928 předpověděl E. Rádl (Válka Čechů s Němci), že zvítězí silnější. Stalo se a řetěz nepřetržitého „stýkání a potýkání“ Čechů a „jejich“ Němců se přetřhl definitivně teprve po skončení druhé světové války.

Jak známo, složité strukturované a z hloubky historických kořenů vyrůstající problémy nezmizí ze světa škrtem pera. Po skončení studené války, v níž Německo stálo na straně vítězných demokracií, získali političtí představitelé sudetských Němců dojem, že nastala správná chvíle problém otevřít, tentokrát opětovně v rovině česko-německých vztahů. Zásadní protiklad obou stanovisek, jak jej v obecné poloze vyjádřila E. Hahnová,¹⁸ ukazuje následující přehled (varianta A vyjadřuje český pohled, varianta B sudetoněmecký názor).

A: Vznik Československa v roce 1918 byl vyvrcholením českého národně uvědomovacího procesu a úsilí českého národa o vlastní stát.

B: Rok 1918 byl počátkem národního útlaku a nesvobody Němců, Slováků a ostatních národnostních skupin na území tehdejší ČSR.

A: První Československá republika byla demokratickým státem, garantujícím rovnost a rovné politické zastoupení všem svým občanům.

B: První Československá republika nebyla demokratickým státem, protože byla mnohonárodní společností, konstituovanou jako národní stát fiktivně vykonstruované většiny tzv. československého národa.

A: Mnichovská dohoda byla zradou Československa ze strany sudetských Němců, Francie a Velké Británie.

B: Mnichovská dohoda byla revizí chybného rozhodnutí mírové konference po první světové válce a nemoudré politiky československých vlád během první republiky.

A: Na utrpení a ztrátách českého obyvatelstva jako následku agresivní politiky hitlerovského Německa nesli vinu bývalí českoslovenští občané německé národnosti.

B: Sudetští Němci se stali obětí hitlerovského Německa, protože se v Mnichově v roce 1938 rozhodovalo stejně jako v případě Čechů i bez jejich spoluúčasti. A za okupaci a zřízení Protektorátu a Slovenského státu ani za jejich administrativu nenesou sudetští Němci jako společenská skupina odpovědnost, protože ani oni v totalitním nacistickém systému nezískali autonomii.

A: Odsun Němců z Československa se stal po zkušenostech z let 1938–1945 historickou nutností a došlo k němu na základě rozhodnutí postupimské konference.

B: Odsun, eufemistické označení pro vyhnání tří milionů lidí z jejich domovů, byl výrazem tradiční české nenávisti k Němcům.

Uvedený přehled prezentuje záměrně vyhocenou a možná poněkud zjednodušující formou diametrální odlišnost názorů obou partnerů na nejvýznamnější události, jež předcházely jejich dramatickému rozchodu. Pro dokreslení hloubky rozporů ještě doplníme komplex požadavků Sudetoněmeckého krajanského sdružení pravidelně vznášených vůči České republice (F. Neubauer a další). Patří k nim právo na návrat do bývalé vlasti, právo na vlast a na sebeurčení, ale také právo na rozsáhlou osobní autonomii, na přístup ke sdě-

lovacím prostředkům, k politice, k hospodářskému a kulturnímu životu České republiky. Podporu požadavkům sudetských Němců vyjadřuje na německé politické scéně zejména bavorská CSU, ale také všechny ostatní politické strany SRN (CDU, FDP, SDP), byť v odlišných stupních intenzity.

Vyhnanecké svazy Němců z východní a střední Evropy měly značný vliv na vnitřní i zahraniční politiku SRN zejména v 50. letech, kdy probíhal proces integrace asi 12 milionů vyhnanců ve všech okupačních zónách Německa.¹⁹ Sudetští Němci v počtu 2,9 mil. osob tvořili druhou nejpočetnější skupinu vyhnanckých svazů za Slezany (3,2 mil.). O hloubce problému integrace a socializace nově příchozích do německého prostředí svědčí skutečnost, že každý třetí nezaměstnaný v roce 1950 pocházel z řad vyhnanců. Avšak „hospodářský zázrak“ přinesl výrazně motivovaným vyhnancům obrovský sociální vzestup a oni sami jsou v SRN považováni za „strukturální faktor růstu“. Ekonomický úspěch ovšem přináší i politické pozice, s jejichž důsledky v zahraniční politice SRN se musí vyrovnávat zahraniční politika České republiky.

Hospodářský blahobyt SRN má i další (a z hlediska českých zájmů pozitivní) důsledek – vysídlenci pomalu ztrácejí zájem o původní politické cíle. Podle výsledků sociologického šetření²⁰ z počátku roku 1996 projevuje zájem o aktivity Sudetoněmeckého krajanského sdružení asi čtvrtina vysídlenců a jejich potomků, z toho se pravidelně účastní slavností pouhých devět procent. Poměrně překvapivé je zjištění, že z oněch „skalních“ příznivců tvoří mladí lidé do 24 let jednu čtvrtinu. Přibližně stejně početná je skupina mladých, kteří by se rádi natrvalo vrátili do vlasti svých rodičů, dokonce i za cenu zřeknutí se německého státního občanství. Avšak nadpoloviční většina sudetských Němců (54 %) se necítí být zastupována Sudetoněmeckým krajanským sdružením.

Uvedená fakta svědčí o tom, že tzv. sudetoněmeckou otázku nelze ve vztazích Česká republika – SRN podceňovat. Konečně byl to právě tento sporný bod, jenž zůstal otevřen v obou smlouvách (v roce 1973 mezi ČSSR a SRN, v roce 1992 mezi ČSFR a SRN) a v současnosti výrazně komplikuje přípravu společné česko-německé deklarace. Hluboké rozpory se nedaří odstranit ani různým smířovacím iniciativám z obou stran (A. Vollmerová, Smíření 95 aj.), což na mezistátní úrovni nadále ohrožuje bilaterální vztahy, které jsou jinak na občanské a regionální úrovni dobré a zejména v oblasti ekonomické spolupráce mají výraznou dynamiku.

Cíle výzkumu procesu sociální změny a stavu společenského vědomí obyvatelstva českého pohraničí mají pochopitelně širší záběr, než pouhé vztahy k Německu a k sudetoněmecké otázce. Nicméně pravidelné projednávání sudetoněmecké problematiky jak subjekty české politické scény, tak představiteli Sudetoněmeckého krajanského sdružení naznačují, že jde o významný faktor jak na úrovni republikové, tak regionální, navíc s mezinárodní dimenzí. Přeshraniční funkce společenství pohraničních oblastí, která se postupně vytváří v důsledku intenzivní spolupráce České republiky se SRN na všech úrovních, sehraje důležitou roli ve včleňování České republiky do evropských struktur. Jednou ze základních podmínek přijetí do Evropské unie je vyřešení konfliktů v pohraničních oblastech a sudetoněmecká otázka je potenciálně nabitá konfliktností jak z hlediska sociálního (etnický klid v pohraničí), tak geopolitického (integrita České republiky a stabilita vlastnických vztahů v pohraničí). Vzhledem k tomu, že významně ovlivňuje vztahy České republiky se SRN, věnuje jí výzkum českého pohraničí zvýšenou pozornost.

Češi a Němci nebyli nikdy v minulosti bezkonfliktními sousedy a nelze to očekávat ani do budoucna. Hledání společného modu vivendi je dlouholetou záležitostí, možná je to permanentně trvající stav. Výstižně to vyjádřil v roce 1895 český národohodopodář a politik prof. J. Kaizl slovy: „*My se nemusíme míti rádi, my se potřebujeme snášeti.*“

Reflexe česko-německých vztahů i sudetoněmecké otázky tvoří podstatnou část výzkumu postojů obyvatel českého pohraničí. Přestože oba aspekty nejsou zcela totožné, nelze jeden od druhého oddělit. Výsledky výzkumu na jedné straně dokládají, jak výrazně se ve vědomí lidí změnilo česko-německé vztahy, avšak na druhé straně dokazují, že minulost je více méně latentně přítomna v myšlení lidí. Tato historická dimenze spojená nejprve

s odtržením pohraničních oblastí ČSR a posléze se zřízením okupačního režimu Protektorátu Čechy a Morava, jakož i s odsunem německy mluvících obyvatel představuje zátěž česko-německých vztahů, která v současnosti nalézá své konkrétní vyjádření v sudetoněmecké otázce. Není pochyb o tom, že právě tento aspekt vzájemných vztahů představuje pro obyvatelstvo českého pohraničí (a do značné míry to platí pro celou českou společnost) akcelerační potenciál možného vzniku etnického nacionalismu jako obranného nástroje, jenž je výrazem historické zkušenosti s požadavky sudetoněmecké národnostní skupiny (Sudetendeutsche Volksgruppe). Negativní tendence v postojích k sudetoněmeckým požadavkům se mohou odrazit jak ve vztahu k Německu a Němcům obecně, tak ve vztahu českých obyvatel k německé národnostní menšině žijící v České republice. Takový vývoj by mohl ohrozit důvěru, která převládá v České republice vůči SRN. Dvě třetiny respondentů stabilně vyjadřují důvěru k Německu jako ke státu, který neohrožuje Českou republiku.

Z výsledků výzkumů veřejného mínění (Naumann/Gabal) je však patrné, že naši občané vyjadřují obavy (65 %) z možné nestability demokracie a politického systému SRN. Tento názor je rozšířen ve všech věkových skupinách, jež se obávají recidivy politického extremismu. Právě sudetoněmecké požadavky tak, jak je svým způsobem argumentace a díky vyjadřují představitelé Sudetoněmeckého krajanského sdružení, vzbuzují v české společnosti reminiscence třicátých let a politické krize, jež ukončila existenci samostatné ČSR.

I když lze vést spor o tom, zda sudetoněmecké požadavky představují politický extremismus či nikoli, zvyšují v české společnosti míru pochybností o důvěryhodnosti politiky SRN vůči zemím střední a východní Evropy, zejména vůči České republice. A v tom podle mého názoru spočívá jádro možné konfliktní situace v česko-německých vztazích. Až dosud totiž považovala převážná část české společnosti válečnou minulost, nacismus a sudetoněmecké hnutí za uzavřenou kapitolu. V této věci převládá konsenzus procházející všemi generacemi. Pokračující ožívování historických resentimentů ze strany Sudetoněmeckého krajanského sdružení však již vyvolalo obranné reakce na české straně. Byly vytvořeny Kluby českého pohraničí a Kruh českých občanů vyhnaných z českého pohraničí v roce 1938. Na obou stranách se tedy postupně hromadí argumenty pro opětné názorové střetnutí, které již objevuje i na veřejných fórech česko-sudetoněmeckého dialogu (viz vystoupení dr. R. Hilfa na jihlavské konferenci Češi – Němci v dubnu 1995 či příspěvek prof. Prinze na sympoziu Světlo kultury v Českém Krumlově v říjnu 1995).

Česká veřejnost chápe sudetoněmecký problém jako součást česko-německých vztahů. Sudetoněmecký problém vnímá 26 % jako velmi vážný a 41 % jako vážný.²¹ I když tyto údaje zahrnují celou populaci České republiky, lze je do značné míry vztáhnout na pohraničí. Výzkum týmu Pohraničí sice zjistil, že v pořadí bariér ve vzájemných vztazích stojí na prvním místě ekonomická disparita (kupní síla, měny, ceny), přesto však historická zátěž česko-sudetoněmeckých konfliktů zůstává neuralgickým místem vztahů SRN s Českou republikou, které se jinak rozvíjejí pozitivním směrem.

Nicméně zůstává otázkou, do jaké míry podporuje spolková vláda majetkoprávní a politické požadavky Sudetoněmeckého krajanského společenství. Tuto otázku implikuje v české společnosti mlhavé vymezení pozice vlády SRN v této záležitosti. Bude-li tento stav pokračovat, může to vzrůstající měrou posilovat nedůvěru v pohraničních oblastech České republiky, a tak ohrozit dominující pozitivní vztah k Německu. Jakékoli spojování majetkoprávních hledisek s historickým a morálním hodnocením odsunu může přispět ke zvýšení nedůvěry obyvatelstva pohraničí k záměrům německých aktivit (včetně ekonomických) v českém pohraničí.

V souvislosti s probíhající diskuzí o historických a etických aspektech odsunu je ovšem třeba si uvědomit, že oprávněnost odsunu jako logického vyústění příklonu velké většiny sudetských Němců k Henleinově Sudetoněmecké straně a k nacistickému záměru rozbit demokratické Československo schvaluje velká většina obyvatelstva. Podle výzkumu Pohraničí 94 to je 65 % obyvatel pohraničí a více než 70 % ve vnitrozemí, zatímco podle údajů výzkumu Naumann/Gabal je to 68 %. Navíc z postojů sudetoněmecké reprezentace,

kteří jsou k dispozici, vyplývá, že se na názorech, jež přivedly sudetoněmecké strany a politiky do osudového střetnutí s většinou představitelů politického spektra předválečné ČSR, nezměnilo téměř nic podstatného.

Vytrvalý tlak Sudetoněmeckého krajanského sdružení vnáší prvky provincializace do česko-německých vztahů, místo aby posiloval jejich chápání jako evropského problému. Právě na tento aspekt poukazuje J. Rupnik: „*Soustředění na sudetský problém znamená klást důraz na konflikt neporozumění. Vztah česko-německý je širší a nejde v něm jenom o sudetský problém. Je třeba rozlišit nutnou diskuzi o dějinách, včetně odsunu, od politických či právních pokusů vyřizovat účty, nebo zpochybňovat výsledky druhé světové války.*“²²

Z uvedených faktů i výsledků dlouhodobého sociologického výzkumu postojů obyvatelstva českého pohraničí k česko-německým vztahům je patrné, že jejich další rozvoj nelze založit na česko-sudetoněmeckém dialogu. Ten může být přínosem pouze v kontextu věcné a seriózní česko-německé diskuze o sporných bodech společné česko-německé historie jako předpokladu dalšího přibližování České republiky k evropským strukturám (k Evropské unii a k NATO). To předpokládá intenzivnější přeshraniční kontakty na lokální a regionální úrovni, výuku jazyků, výměnu mládeže, zakládání podniků se smíšenou kapitálovou účastí a celkový růst vzájemné informovanosti, jejíž deficitní charakter výzkum zaznamenal. To vše v podmínkách konkrétních partnerských vztahů a dialogu, nikoli kategorických požadavků pokání, k němuž by mělo dojít z české strany.

¹ V roce 1915 vydal F. Naumann své dílo *Střední Evropa*, kde je v ucelené teoretické podobě zpracována vize pangermánské středoevropské konfederace, jejíž rozlohu ohraničují na západě belgické Antverpy a na východě břehy Perského zálivu. Zdálnivě absurdní rozloha takto definovaného prostoru ovšem nalézá svou vnitřní logiku v definici mocenských zájmů tehdejších centrálních mocností – Německa a Rakousko-Uherska –, jejichž ideovým pojtkem byl právě pangermanismus.

² Viz Smutný, J.: *Svědectví prezidentova kancléře. Mladá fronta DNES*, Praha 1996, s. 253.

³ Viz Stefanowicz, J.: *Central Europe between Germany and Russia. Security Dialogue*, No. 1/1995, s. 55.

⁴ Německá vláda i všechny německé politické strany mají sice zájem, aby se ti, kdož se nechtějí vracet do bývalých sídel co nejvíce asimilovali. Ale současně by rády viděly z řady politických i sociálních důvodů, aby se přesídlenci vrátili na území, na nichž dříve žili. Viz Smutný, J.: cit. dílo.

⁵ Viz Nonnenmacher, G.: *National Approaches to the Future of Europe*. In: *Europe in Global Change*. Bertelsmann, Gütersloh 1994, s. 142.

⁶ Vollmerová, A.: *Konec dvojznačnosti – otevřené odpovědi na otevřené otázky v česko-německém vztahu*. Z cyklu přednášek *Rozhovory o sousedství*, pořádaného Univerzitou Karlovou. *Mezinárodní vztahy*, 1/1996, s. 63.

⁷ Viz Illner, M.: *Životní podmínky na Chebsku ve světle sociologického výzkumu*. In: *České pohraničí v procesech Evropské integrace*. SEÚ ČSAV, Ústí nad Labem 1992.

⁸ Viz Luhmann, N.: *Territorial Borders as System Boundaries*. In: *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Franco Angeli, Milano 1982.

⁹ Viz Sociologický kongres, Lyon 1992.

¹⁰ Z výzkumu názorů představitelů místní samosprávy 24 příhraničních obcí však vyplývá, že příliv německých investic zdaleka nedosahuje žádoucího rozsahu.

¹¹ Viz Pearson, S., F., Rochester, M. J.: *International Relations*. Random House, New York 1988.

¹² Viz PHARE – *Cross-Border Cooperation With Germany and Austria*. Delegations of European Commission, Prague 1995.

¹³ Viz Müller, U.: *Die deutsche Volksgruppe in der Tschechoslowakei*. In: *Deutschland und seine Nachbarn*, 6/1993, s. 25.

¹⁴ Viz Neubauer, F.: *Text projevu na 45. Sudetoněmeckém dnu v Norimberku*, 22. 5. 1994. In: *Střední Evropa*, s. 41 a 46. Viz též Heissig, K.: *Sudetoněmecká budoucnost v Čechách a na Moravě*. In: *Střední Evropa*, s. 33 a 23.

¹⁵ Viz Anderson, M.: *Scenarios for Conflict in Frontier Regions*. In: *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Milano 1982.

¹⁶ Viz tamtéž, s. 151.

¹⁷ Viz tamtéž, s. 152.

¹⁸ Viz Hahnová, E.: *Sudetoněmecký problém – obtížné loučení s minulostí*. Prago Media, Praha 1996, s. 184.

¹⁹ Viz Geissler, R.: *Flüchtlinge und Vertriebene aus den Ostgebieten*. In: *Die Sozialstruktur Deutschlands*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 1992, s. 296.

²⁰ Viz Emnid im Auftrag des Spiegel: *Was wollen die Sudetendeutschen? Výsledky sociologického šetření provedeného v období leden–únor 1996*, Mainz.

²¹ Viz *Vztahy české společnosti k Německu*, citovaný výzkum Naumann/Gabal.

²² J. Rupnik v rozhovoru pro *Lidové noviny*, 5. 5. 1995, s. 8.